

Σχολική βία και παραβατικότητα

ΤΟΠΟΣ

Επιστημονικές Εκδόσεις

Επιμέλεια-Διόρθωση: Σουλβί Ρηγοπούλου
Ηλεκτρονική επεξεργασία: MOTIBO Α.Ε.

© 2013 Εκδόσεις Τόπος & Ηλίας Ε. Κουρκούτας, Θ. Β. Θάνος
[Οι εκδόσεις Τόπος είναι εμπορικό σήμα της MOTIBO Α.Ε.]

ISBN 978-960-499-080-1

Κεντρική διάθεση:
Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου,
11473, Αθήνα
Τηλ.: 210 8222835-856
Fax: 210 8222684

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Κατά το Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με το Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

www.toposbooks.gr

Επιστημονική επιμέλεια
Η. Ε. Κουρκούτας & Θ. Β. Θάνος

Σχολική βία και παραβατικότητα

**Ψυχολογικές, κοινωνιολογικές, παιδαγωγικές διαστάσεις.
Ενταξιακές προσεγγίσεις και παρεμβάσεις**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
Μέρος Ι	
Μορφές, χαρακτηριστικά και παράγοντες εμφάνισης	
(Ενδο)σχολική βία: Χωρίς όρια και χωρίς ορίζοντα; Γιάννης Πανούσης	21
Μύθοι για τη νεανική βία και την ασφάλεια στα σχολεία Dewey G. Cornell	35
Παραβατικότητα στην εφηβεία: Μια αναζήτηση ορίων; Jean-Pierre Chartier	41
Σχολικός εκφοβισμός και εθνοπολιτισμική ετερότητα Γιώργος Νικολάου	51
Μαθησιακές δυσκολίες και παραβατική συμπεριφορά: Αιτιώδης σχέση ή αυθαίρετη σύνδεση; Όλγα Θεμελή	79
Εκφοβισμός και ηλεκτρονικός εκφοβισμός στην Ελλάδα Βάσω Αρτινοπούλου	93
Ο παραβατικός έφηβος Νέστωρ Κουράκης	113
Σύγχρονα δεδομένα για τη νεανική παραβατικότητα στην Ελλάδα Κατερίνα Μανιαδάκη	123
Η ψυχοπαθολογία των ανήλικων παραβατών Κατερίνα Μανιαδάκη & Ευθύμιος Κάκουρος	137
Ψυχική ανθεκτικότητα σε παιδιά και νέους - θύματα εκφοβισμού Lucy Bowes & Louise Arseneault	165
Μορφές νεανικής παραβατικότητας και η κρίση της αναπαραγωγής των λαϊκών τάξεων Νίκος Παναγιωτόπουλος	173
Κοινωνικά πρότυπα Γιάννης Πανούσης	181

Μέρος II

Πρακτικές αντιμετώπισης εντός και εκτός σχολείου

Ένταξη εφήβων με αντικοινωνικές και παραβατικές συμπεριφορές στο σχολείο: Μακροκοινωνικές και ψυχοκοινωνικές διαστάσεις Ηλίας Ε. Κουρκούτας, Θεόδωρος Β. Θάνος	189
Σχολικός εκφοβισμός και μαθητές/τριες με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες: Σύγχρονες ερμηνευτικές προσεγγίσεις και δυνατότητες παρέμβασης Ελένη Διδασκάλου, Αναστασία Βλάχου, Ελένη Ανδρέου	239
Παρεμβάσεις για εξωτερικευμένα προβλήματα συμπεριφοράς σε συνδυασμό με παρεμβάσεις για τη σχολική-μαθησιακή υποστήριξη Ηλίας Ε. Κουρκούτας, Μαρία Μαμαλίκου, Μαρία Κομματά	263
Η διαμεσολάβηση στο δημοτικό σχολείο. Αξιολόγηση προγράμματος εκπαίδευσης μαθητών και εφαρμογής του Θεόδωρος Β. Θάνος, Αντώνης Τσατσάκης, Βασίλης Σταγάκης, Κώστας Κατσιούλας	317
Συμβουλευτική υποστήριξη μαθητών με ή χωρίς ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, που έχουν πέσει θύματα εκφοβισμού στο σχολείο: Ενδεικτικά στοιχεία, σχόλια και προτάσεις Ηλίας Ε. Κουρκούτας, Θεόδωρος Γιοβαζολιάς, Στέφανος Πλεξουσάκης & D.-P. Stavrou	337
Αφηγήσεις παιδιών στο σχολείο για θέματα παραβατικότητας - Μελέτη τριών περιπτώσεων` Θάνος Βέρδης, Νικολέττα Τσιτσανούδη & Αντώνης Μαλλίδης	369
Σκέψεις για την πρόληψη του εγκλήματος Ιάκωβος Φαρσεδάκης	389
Πολιτικές ευρωπαϊκών χωρών για την αντιμετώπιση της σχολικής βίας και εφαρμογή τους στην ελληνική πραγματικότητα Φώτης Σπυρόπουλος	399
Τίτλος, Συγγραφείς και Περιεχόμενα στα αγγλικά	411

ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ

Ανδρέου Ελένη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, ΠΤΔΕ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Arseneault Louise, Senior Lecturer, King's College London, Institute of Psychiatry
Αρτινοπούλου Βάσω, Καθηγήτρια Εγκληματολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Βέρδης Αθανάσιος, Λέκτορας ΦΠΨ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Βλάχου Αναστασία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, ΠΤΕΑ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Bowes Lucy, PhD, Researcher
Γιοβαζολιάς Θεόδωρος, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Chartier J.-P., Καθηγητής, Καθολικό Πανεπιστήμιο Παρισιού, Διευθυντής της École des Psychologues Praticiens, Παρίσι-Αυών
Cornell, D. G., Κλινικός ψυχολόγος, Καθηγητής, Ph.D. Virginia Youth Violence Project, Curry School of Education, University of Virginia
Διδασκάλου Ελένη, Επίκουρη Καθηγήτρια, ΠΤΕΑ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Θάνος Β. Θεόδωρος, Επίκουρος Καθηγητής, ΠΤΝ, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Θεμελή Όλγα, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Κάκουρος Ευθύμιος, Καθηγητής, Τμήμα Προσχολικής Αγωγής, ΤΕΙ Αθήνας
Κατσιούλας Κώστας, Φιλολόγος
Κορματά Μαρία, Ψυχολόγος, MSc Σχολικής Ψυχολογίας
Κουράκης Νέστωρ, Καθηγητής Εγκληματολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Διευθυντής Εργαστηρίου Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών
Κουρκούτας Ε. Ηλίας, Αναπληρωτής Καθηγητής, ΠΤΔΕ, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Διευθυντής Τομέα Παιδαγωγικής Ψυχολογίας
Μαλλίδης Αντώνης, Ερευνητής
Μαμαλίκου Μαρία, MSc Σχολικής Ψυχολογίας
Μανιαδάκη Κατερίνα, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, ΤΕΙ Αθήνας
Νικολάου Γιώργος, Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Διευθυντής του Εργαστηρίου Μελετών Απόδημου Ελληνισμού και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης
Παναγιωτόπουλος Νίκος, Καθηγητής Κοινωνιολογίας, ΦΚΣ, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Πανούσης Γιάννης, Καθηγητής Εγκληματολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Πλεξουσάκης Στέφανος, Υποψήφιος Διδάκτωρ, MSc Ψυχολογίας, Τμήμα Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Σπυρόπουλος Φώτης, Υπ. Διδάκτωρ Ποινικού Δικαίου - Εγκληματολογίας

Τμήματος Νομικής Πανεπιστημίου Αθηνών

Σταγάκης Βασίλης, Πτυχιούχος ΦΚΣ, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Stavrou P.-D., PhD, Psychologist, Researcher, University of Paris V-Rene Descartes

Τσατσάκης Αντώνης, Πτυχιούχος ΦΚΣ, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Τσιτσανούδη Νικολέτα, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Φαρσεδάκης Ιάκωβος, Ομότιμος Καθηγητής Εγκληματολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο,

Διευθυντής του Ελληνικού Κέντρου Εγκληματολογίας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η. Ε. Κουρκούτας & Θ. Β. Θάνος

Η σχολική βία και παραβατικότητα, και γενικότερα οι διάφορες μορφές επιθετικών και προβληματικών συμπεριφορών που συνδέονται και με δυσκολίες προσαρμογής στο σχολικό πλαίσιο αλλά και με μαθησιακά προβλήματα συνιστούν όχι μόνο ένα από τα πλέον επίκαιρα θέματα αυτή την περίοδο, αλλά διαχρονικά ένα από τα πλέον σημαντικά και κρίσιμα ζητήματα της εκπαίδευσης σε όλες τις χώρες. Η παιδική-εφηβική παραβατικότητα και τα προβλήματα συμπεριφοράς και βίας, σε όλη την έκταση και το εύρος εκδήλωσής τους (από τις πιο ήπιες μορφές στην πρώτη σχολική ηλικία έως τις πλέον σοβαρές στην εφηβική περίοδο), αναλύονται στον παρόντα τόμο, μέσα από μια πολυπρισματική και διεπιστημονική προσέγγιση και μέσα από την παρουσίαση ενός ευρύτερου φάσματος πολυεπίπεδων παρεμβάσεων, αλλά και προβληματισμών γύρω από τους τρόπους πρόληψης, διαχείρισης και υποστήριξης μαθητών-θυμάτων και μαθητών-θυτών στο πλαίσιο του σχολείου. Η παιδική παραβατικότητα ως ψυχοκοινωνικό και παιδαγωγικό φαινόμενο αφορά, πρωτίστως, το σχολείο, το οποίο θεωρείται κατεξοχήν πεδίο εκδήλωσης αυτών των συμπεριφορών, αλλά και παρέμβασης-πρόληψης. Οι παράγοντες πρόκλησης και έκλυσης είναι διαφορετικοί κάθε φορά και σε μεγάλο βαθμό εξωσχολικοί (οικογενειακοί, κοινωνικοί). Πιο συγκεκριμένα, ατομικοί, οικογενειακοί και κοινωνικοί-σχολικοί, εθνοπολιτισμικοί παράγοντες διαπλέκονται, αλληλεπιδρώντας μεταξύ τους σε μια διαχρονική, διαλεκτική και εξελικτική δυναμική προοπτική και δίνοντάς μας την πολυπλοκότητα και την πολυμορφία του φαινομένου αυτού. Ενός φαινομένου που διαφέρει ποιοτικά και ποσοτικά ως προς την έκφραση, την ένταση, την έκταση, τη σοβαρότητα και την εξέλιξή του, αλλά και ως προς τους τρόπους διαχείρισης και αντιμετώπισης, ανάλογα με την ιδιαιτερότητα κάθε παιδιού, καθώς και τη δυναμική του ιδιαίτερου οικογενειακού, σχολικού και κοινωνικού/εθνοπολιτισμικού πλαισίου.

Υπό αυτή την έννοια, η σχολική παραβατικότητα αποτελεί σύνθετο και ετερογενές ατομικό και κοινωνικό φαινόμενο, η ερμηνεία του οποίου αναπόφευκτα ανάγεται σε διαφορετικά επιστημονικά πεδία και «παραδείγματα» προσέγγισης, σε επιστημολογικό επίπεδο, ακόμη και στο πλαίσιο του ίδιου επιστημονικού πεδίου. Η κοινωνιολογία, η εγκληματολογία, η νομική, η ειδική παιδαγωγική, η παιδαγωγική ψυχολογία, η διαπολιτισμική ψυχολογία και παι-

δαγωγική, η ψυχοπαθολογία, η κοινωνική ανθρωπολογία προσφέρονται ως πεδία σύγκλισης και διαφοροποίησης μέσα από τα ιδιαίτερα επιστημολογικά μοντέλα τους, για να ερμηνεύσουν και να κατανοήσουν το φαινόμενο αυτό. Η πολυπλοκότητα του φαινομένου της σχολικής παραβατικότητας όχι απλώς χρήζει αλλά «επιβάλλει» διεπιστημονική και διαφοροποιημένη επιστημολογική προσέγγιση, ως προς τη μέθοδο-έρευνα, ερμηνεία-κατανόηση των δεδομένων, αλλά και ως προς την πρόληψη-διαχείριση-αντιμετώπιση, σε κοινωνικό και εξειδικευμένο επιστημονικό-επαγγελματικό επίπεδο.

Παρόλο που στο συγκεκριμένο τόμο δεν γίνεται ρητή αναφορά και επεξεργασία ενός παρόμοιου θεωρητικού-επιστημολογικού μοντέλου σε ξεχωριστό κεφάλαιο, οι συγγραφείς στα επιμέρους άρθρα τους επεξεργάζονται και εξετάζουν ανάλογα ζητήματα. Η προσέγγιση που υιοθετείται στον παρόντα τόμο δεν έχει στόχο απλώς να (παρα)θέσει τις οπτικές κάθε επιστημονικού πεδίου ξεχωριστά, αλλά να τις θέσει δυναμικά σε διάλογο, να αναδείξει τα κοινά αλλά και τα διαφορετικά εκείνα σημεία, τα οποία θα συμβάλουν στη διαμόρφωση ολοκληρωμένης συνθετικής και συγχρόνως διαφοροποιημένης –ένα από τα παράδοξα των κοινωνικών επιστημών– αναπαράστασης που θα αντανakλά την ποικιλία, τις αντιφάσεις και τις διαφορετικές πτυχές του ίδιου του φαινομένου. Η «συνάντηση» διαφόρων επιστημονικών ειδικοτήτων, όπως αναφέρει ο Γιάννης Πανούσης σε ένα άλλο, αντίστοιχο εγχείρημα (το οποίο προλογίζει), μπορεί «...να οδηγήσει σε μια νέα σύνθεση που ρίχνει νέο φως στο υπό παρατήρηση φαινόμενο, αλλά μπορεί και όχι, να μην οδηγή πάντοτε στην προσδοκώμενη σύνθεση και στην πληρέστερη κατανόηση. Το βέβαιο όμως είναι πως οδηγεί σε μια ειλικρινέστερη αντίληψη του τι σημαίνει “κατανόηση” ενός φαινομένου».*

Πέρα από τις νομικές και τις κοινωνιολογικές προσεγγίσεις, σε πολλά από τα σχετικά άρθρα αναλύεται η «διπτή» ενδοψυχική, οικογενειακή, διαπροσωπική, σχολική και κοινωνική «συγκρουσιακή πραγματικότητα» των παιδιών-εφήβων (που είναι συχνά θύτες και θύματα μαζί). Παράλληλα, οι θεωρούμενες «μη παθολογικές» ανώριμες αλλά σκόπιμες συμπεριφορές πρόκλησης σωματικού και ψυχικού πόνου στον άλλον αναλύονται και νοηματοδοτούνται μέσα από τις διαφορετικές αναλύσεις δίνοντας πλήρη εικόνα του φαινομένου αυτού.

Ως προς την αποτελεσματική διαχείρισή του, η εμπλοκή των γονέων και των ειδικών που λειτουργούν σε μια διεπιστημονική και ενταξιακή οπτική και δεν «ψυχιατροποιούν» τα προβλήματα και τις (ψυχοκοινωνικές και οικογενειακές) δυσκολίες των παιδιών, θυτών και θυμάτων, συνιστά μία από τις πλέον σύγχρονες και ριζοσπαστικές προσεγγίσεις σε αυτόν το χώρο (διαφορετική από αυτήν του ιατρικού μοντέλου).

* Βλ. Πανούσης, Γ. (2008). «Η Εγκληματικότητα στα χρόνια της “Αθωότητας”», στο Πανούσης, Γ. (επιμ., εισαγ.), *Επικίνδυνα παιδιά ή παιδιά σε κίνδυνο; Πρωταγωνιστές και θύματα της νεανικής εγκληματικότητας*. Αθήνα: Lector, 7-13, ειδ. σ. 7.

Ως προς τη δομή του, ο παρών συλλογικός τόμος, στον οποίο περιλαμβάνονται κείμενα από όλα τα επιστημονικά πεδία, χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζονται στοιχεία σχετικά με την έκταση, τις μορφές και τους παράγοντες εμφάνισης της σχολικής παραβατικότητας, και στο δεύτερο παρουσιάζονται ζητήματα που αφορούν τους τρόπους, τα όρια, τις συνθήκες και τις μορφές αντιμετώπισης. Ειδικότερα*, στο πρώτο μέρος:

- Στο άρθρο του καθηγητή **Γ. Πανούση** με τίτλο «(Ενδο)σχολική βία: Χωρίς όρια και χωρίς ορίζοντα;» παρουσιάζονται βασικά χαρακτηριστικά της ενδοσχολικής βίας, όπως είναι η έκταση, οι μορφές, οι παράγοντες και οι τρόποι αντιμετώπισης. Δίνεται έμφαση στον ορισμό της βίας και στην ανάγκη διάκρισής της από τη «φυσιολογική» βία, δηλαδή τη βία που συνδέεται με την ανάπτυξη του παιδιού, ιδιαίτερα κατά την εφηβική περίοδο. Ακόμη, δίνεται σημαντική βαρύτητα στο ρόλο του σχολείου και ιδιαίτερα του δασκάλου/καθηγητή, τόσο στην εμφάνιση όσο και στην αντιμετώπιση της σχολικής βίας.
- Σε σχέση με τη βία και την εγκληματικότητα στα αμερικάνικα σχολεία, ο καθηγητής **D. Cornell** του Πανεπιστημίου της Virginia, στο άρθρο του «Μύθοι για τη νεανική βία και την ασφάλεια στα σχολεία», παρά το γεγονός ότι χρησιμοποιεί παλαιότερες μελέτες, και βέβαια δεν συμπεριλαμβάνει τα δεδομένα που αφορούν τις τελευταίες εγκληματικές απόπειρες και τραγικές δολοφονίες σε σχολεία των ΗΠΑ, υποδεικνύει ότι τα σχολεία είναι σχετικά ασφαλή, ενώ πολλές από τις ανθρωποκτονίες έχουν διαπραχθεί από εξωσχολικά άτομα. Υποστηρίζεται, επομένως, ότι η απομυθοποίηση των εγκληματικών πράξεων βοηθά στην καλύτερη κατανόηση και αντιμετώπισή τους, πέρα από συναισθηματικά και ιδεολογικά φορτισμένες ερμηνείες.
- Ο καθηγητής **J.-P. Chartier**, στο άρθρο του «Παραβατικότητα στην εφηβεία: Μία αναζήτηση ορίων;» εξετάζει μέσα από μια ψυχοδυναμική-ψυχαναλυτική οπτική την ενδοψυχική αλλά και την κοινωνική διάσταση του φαινομένου της βίας και της παραβατικότητας της εφηβείας, σε σχέση πάντα με τον άλλο του κοινωνικού γίνεσθαι. Παράλληλα, με βάση τη μακρόχρονη εμπειρία του με ανήλικους παραβάτες, παραθέτει και συζητά ζητήματα που αφορούν τους τρόπους ψυχοπαιδαγωγικής διαχείρισης, εμμένοντας στην αδυναμία πολλών από αυτά τα υποκείμενα να συγκροτήσουν ένα εσωτερικό (ηθικό) σύστημα που ελέγχει και δομεί τις διαπροσωπικές τους σχέσεις και τη συμπεριφορά τους σε σχέση με τον «άλλο», εξαιτίας των πρώιμων τραυματικών εμπειριών και «καταστροφών» στο οικογενειακό τους πλαίσιο.

* Επισημαίνεται ότι στο παρόν πόνημα σεβαστήκαμε τον ιδιαίτερο τρόπο παράθεσης της βιβλιογραφίας κάθε επιστημονικού πεδίου, παρά τη σχετική αισθητική ανομοιογένεια στο τελικό κείμενο.

- Η εργασία του καθηγητή **Γ. Νικολάου** συνιστά μία από τις λίγες ολοκληρωμένες προσπάθειες στην ελληνική βιβλιογραφία για τεκμηριωμένη εξέταση και ανάλυση δεδομένων που αφορούν το ζήτημα του σχολικού εκφοβισμού και της εθνοπολιτισμικής καταγωγής. Στο άρθρο του, ο καθηγητής αναδεικνύει, με βάση τη διεθνή βιβλιογραφία, τα αντιφατικά και ελλιπή δεδομένα ως προς το φαινόμενο, το οποίο συχνά αποδίδεται περισσότερο στο χαμηλό κοινωνικο-οικονομικό και μορφωτικό προφίλ της οικογένειας των εμπλεκόμενων μαθητών παρά στην καταγωγή τους. Στην έρευνά του, η οποία διεξήχθη στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Προγράμματος Δάφνη ΙΙΙ, προσεγγίζει τα θέματα της σχολικής βίας και του σχολικού εκφοβισμού, εστιάζοντας στην εθνοπολιτισμική ετερότητα, η οποία χαρακτηρίζει τους μαθητικούς πληθυσμούς των σχολείων της χώρας μας κατά τα τελευταία χρόνια. Επισημαίνεται ότι, παρά το γεγονός ότι παρατηρείται αυξημένη εμπλοκή των μαθητών με εθνοπολιτισμικές ιδιαιτερότητες σε πρακτικές βίας και σχολικού εκφοβισμού, τα ευρήματα της έρευνας δεν επιτρέπουν να αποφανθούμε με βεβαιότητα αν το γεγονός αυτό μπορεί να αποδοθεί στην πολιτισμική ετερότητα ή στις ιδιαίτερες κοινωνικές συνθήκες τις οποίες βιώνουν οι οικογένειες των αλλοδαπών μεταναστών.
- Υπάρχει η στερεοτυπική αντίληψη ότι τα παιδιά με μαθησιακές δυσκολίες έχουν περισσότερες πιθανότητες να εμφανίσουν παραβατική συμπεριφορά. Η καθηγήτρια **Ο. Θεμελή**, στο άρθρο της με τίτλο «Μαθησιακές δυσκολίες και παραβατική συμπεριφορά: Αιτιώδης σχέση ή αυθαίρετη σύνδεση;» παρουσιάζει τρεις βασικές ερευνητικές υποθέσεις για τη σχέση μεταξύ μαθησιακών δυσκολιών και παραβατικής συμπεριφοράς. Επισημαίνεται ότι ερευνητικά δεν έχει προκύψει κάποια σαφής σχέση ανάμεσα στις μαθησιακές δυσκολίες και τη διάπραξη μη σύννομων συμπεριφορών. Παράλληλα, υπογραμμίζεται η τεράστια ευθύνη του σχολείου, που αδυνατεί να απαντήσει με τρόπο επαρκή στα προβλήματα πολλών μαθητών, ενώ επίσης επισημαίνεται ότι εφόσον η αντικοινωνική συμπεριφορά σχετίζεται με τη σχολική αποτυχία, η έμφαση θα πρέπει να δοθεί σε εξειδικευμένα προγράμματα που θα είναι προσαρμοσμένα στις ιδιαίτερες ψυχοκοινωνικές και μαθησιακές ικανότητες και τα ενδιαφέροντα των μαθητών αυτών.
- Η καθηγήτρια **Β. Αρτινοπούλου**, στο άρθρο της με τίτλο «Ηλεκτρονικός εκφοβισμός», εξετάζει την εικόνα της σχολικής βίας και του εκφοβισμού, καθώς και του κυβερνο-εκφοβισμού, όπως παρουσιάζεται από τις έρευνες στην Ελλάδα, υιοθετώντας μια συγκριτική προσέγγιση για τον εντοπισμό των συσχετισμών και των παραλληλισμών των δύο ζητημάτων. Γίνεται αναφορά σε ερευνητικά δεδομένα, σκιαγραφείται το προφίλ του θύτη και του θύματος, και προτείνονται διάφορα μέτρα τόσο για την πρόληψη όσο και για τη στοχευμένη αντιμετώπιση του σχολικού εκφοβισμού.

- Ο καθηγητής **Ν. Κουράκης**, στο άρθρο του «Ο παραβατικός έφηβος», αναφέρεται στην αναπτυξιακή φάση της εφηβείας, κατά την οποία ο νέος έχει να αντιμετωπίσει μια σειρά από αναπτυξιακά ζητήματα/κρίσεις, αλλά και να οικοδομήσει την προσωπική του ταυτότητα. Οι ψυχοκοινωνικές συνθήκες στο πλαίσιο ενός δυσλειτουργικού οικογενειακού ή ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος μπορεί να προκαλέσουν ενδοψυχικές και διαπροσωπικές συγκρούσεις στον έφηβο και να τον οδηγήσουν σε παρεκκλίνουσες ή ακόμη και επιθετικές συμπεριφορές.
- Η καθηγήτρια του ΤΕΙ Αθήνας **Κ. Μανιαδάκη** επιχειρεί στο κεφάλαιο με τίτλο «Σύγχρονα δεδομένα για τη νεανική παραβατικότητα στην Ελλάδα» μια συνοπτική αποτύπωση της ελληνικής πραγματικότητας σε σχέση με το φαινόμενο της νεανικής παραβατικότητας, ενώ παράλληλα παρουσιάζονται περιληπτικά τα κύρια σημεία του Δικαίου Ανηλίκων, καθώς και επιλεγμένες έρευνες σχετικά με τις συνθήκες κράτησης και διαβίωσης στα Ελληνικά Καταστήματα Κράτησης για ανηλίκους.
- Οι καθηγητές του ΤΕΙ Αθήνας **Κ. Μανιαδάκη** και **Ε. Κάκουρος**, στο άρθρο τους «Η ψυχοπαθολογία των ανήλικων παραβατών», επιχειρούν τη διερεύνηση της επίδρασης ορισμένων διαταραχών συμπεριφοράς στην εκδήλωση της νεανικής παραβατικότητας. Επίσης, παρουσιάζουν τη θεωρητική τους προσέγγιση σχετικά με τη φύση της σχέσης ανάμεσα στις Διαταραχές Διασπαστικής Συμπεριφοράς και τη νεανική παραβατικότητα. Η προσέγγιση αυτή βασίζεται σε πλήθος ερευνητικών δεδομένων από την ελληνική και τη διεθνή βιβλιογραφία, καθώς επίσης και στην πολύχρονη κλινική τους εμπειρία με παιδιά που αντιμετωπίζουν αναπτυξιακές διαταραχές. Τέλος, κατατίθενται προτάσεις για την πρόληψη της νεανικής παραβατικότητας στη βάση του έγκαιρου εντοπισμού, ήδη από την προσχολική ηλικία, των παιδιών που, λόγω εγγενών βιολογικών ελλειμμάτων και αντίξων περιβαλλοντικών συνθηκών, είναι ευάλωτα και επιρρεπή στη μελλοντική ανάπτυξη παραβατικής συμπεριφοράς.
- Η ερευνήτρια, Διδάκτωρ Ψυχολογίας **L. Bowes** και η καθηγήτρια **L. Arseneault**, ειδικές και με πλούσια διεθνή βιβλιογραφία στο θέμα του εκφοβισμού, διερευνούν στο άρθρο τους με τίτλο «Ψυχική ανθεκτικότητα στους νέους - θύματα εκφοβισμού» ποιες ομάδες παιδιών και για ποιους λόγους μπορούν να αναπτύξουν κάποια μορφή ανθεκτικότητας στο σχολικό εκφοβισμό. Τα αποτελέσματα των ερευνών τους, τα οποία παραθέτουν συνοπτικά στο παρόν άρθρο, υποδεικνύουν ότι η γονική υποστήριξη και οι θετικές συναισθηματικές σχέσεις στην οικογένεια συνιστούν σημαντικούς προστατευτικούς προάγοντες σε αυτή την ηλικία ενάντια στο σχολικό εκφοβισμό και τις σοβαρές επιπτώσεις του.

- Ο καθηγητής **Ν. Παναγιωτόπουλος**, στο άρθρο του με τίτλο «Μορφές νεανικής παραβατικότητας και η κρίση της αναπαραγωγής των λαϊκών τάξεων», μέσα από μια κοινωνιολογική θεώρηση της παραβατικότητας, συνδέει τις ματαιώσεις, τις απορρίψεις και τους αποκλεισμούς που βιώνουν τα παιδιά από τα πιο «ενδεή» τμήματα των λαϊκών τάξεων με την ένταξή τους σε παραβατικές ομάδες. Σε αυτές τις ομάδες, τα παιδιά αναζητούν αναγνώριση και αξίες, όπως είναι η σωματική/εργατική δύναμη, οι οποίες στην κοινωνία έχουν απαξιωθεί. Μια σειρά από πρακτικές αυτών των ομάδων (υπερβολική κατανάλωση αλκοόλ, υπερβολές ταχύτητας με μηχανάκια κ.λπ.) συνδέονται περισσότερο με τον τρόπο αναπαραγωγής και διατήρησης αυτών των ομάδων παρά με την έννοια της παρέκκλισης.
- Στο τελευταίο άρθρο του πρώτου μέρους, με τίτλο «Κοινωνικά πρότυπα», αναλύονται από τον καθηγητή **Γ. Πανούση**, με τον ιδιαίτερα εμβριθή και ριζοσπαστικό του λόγο, η έννοια και ο ρόλος των κοινωνικών προτύπων στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας, καθώς και των ιδιαίτερων όρων και συνθηκών κάτω από τις οποίες λειτουργεί αυτή σήμερα.

Το δεύτερο μέρος αφορά τους τρόπους και τους όρους αντιμετώπισης της σχολικής παραβατικότητας, των αντικοινωνικών συμπεριφορών και γενικότερα των προβλημάτων συμπεριφοράς και επιθετικότητας, καθώς και του σχολικού εκφοβισμού, ο οποίος εκφράζει μια πολύ ιδιαίτερη μορφή βίας. Το φαινόμενο της σχολικής παραβατικότητας και της σχολικής βίας, γενικότερα, λόγω των σοβαρών ψυχοκοινωνικών επιπτώσεων σε όλους τους εμπλεκόμενους, βρίσκεται στο επίκεντρο του προβληματισμού και των ανησυχιών γονέων, εκπαιδευτικών, ειδικών επαγγελματιών, ακαδημαϊκών, φορέων της πολιτείας, μαθητών, αλλά και των ίδιων των παιδιών, θυτών και θυμάτων. Σε σχέση με τις βέλτιστες πρακτικές και τις κατευθύνσεις που θα πρέπει να ακολουθούνται, εξαιτίας της πολυπλοκότητας και των διαφορετικών μορφών του φαινομένου, απαιτούνται ιδιαίτερες κάθε φορά προσεγγίσεις για την καλύτερη κατανόηση της ετερογένειάς του και την καλύτερη διαχείριση κάθε περίπτωσης. Παρουσιάζονται και εξετάζονται με αναλυτικό τρόπο τα διάφορα προγράμματα πρόληψης και παρέμβασης, καθώς και συγκεκριμένες στρατηγικές/πρακτικές αντιμετώπισης του φαινομένου, ιδιαίτερα στο σχολικό πλαίσιο. Παράλληλα, αναδεικνύονται και οι δύο μορφές του φαινομένου: τα παιδιά-θύτες με προβλήματα επιθετικότητας, που αποκλείονται και δεν αντιμετωπίζονται με κατάλληλο τρόπο από το σχολικό και το οικογενειακό πλαίσιο, αλλά και τα παιδιά-θύματα της επιθετικότητας των άλλων, που υποφέρουν και εγκλωβίζονται σε ψυχοφθόρες καταστάσεις παθητικότητας και απελπισίας, με σοβαρές επιπτώσεις για την ψυχοκοινωνική τους υγεία και εξέλιξη. Συγχρό-

νωσ, ασκείται σοβαρή κριτική από πολλούς συγγραφείς του τόμου στον τρόπο λειτουργίας του σχολικού πλαισίου, στις τεράστιες αδυναμίες και ελλείψεις του, αλλά και στις δυσλειτουργίες των κοινωνικών θεσμών και των πρακτικών σωφρονισμού. Συζητούνται, επιπλέον, με τρόπο δημιουργικό και προτείνονται τρόποι και πολιτικές πρόωρης και πρώιμης ένταξης και υποστήριξης μαθητών με συμπεριφορικά ή ψυχολογικά και μαθησιακά προβλήματα για την αποφυγή επιδείνωσης της σχολικής βίας και της παραβατικότητας. Συγκεκριμένα:

- Οι καθηγητές **Η. Κουρκούτας** και **Θ. Θάνος**, στο άρθρο τους με τίτλο «Ένταξη εφήβων με αντικοινωνικές και παραβατικές συμπεριφορές στο σχολείο: Μακροκοινωνικές και ψυχοκοινωνικές διαστάσεις και παρεμβάσεις», προχωρούν σε μια συστηματική και εξαντλητική ανάλυση, με βάση την επισκόπηση της σύγχρονης βιβλιογραφίας, των ατομικών, οικογενειακών, κοινωνικών και σχολικών παραμέτρων που συνδέονται με την εμφάνιση της παρεκκλίνουσας/παραβατικής συμπεριφοράς στα παιδιά, και τονίζουν τη σημασία του σχολικού πλαισίου στην πρόληψη και την αντιμετώπισή της. Στο πλαίσιο ενός διαφορετικού παραδείγματος (ενταξιακή προσέγγιση) από αυτό της κλασικής ψυχιατρικής άποψης, αναδεικνύεται ο σημαντικός ρόλος των εκπαιδευτικών στη διαχείριση ανάλογων συμπεριφορών. Μέσα από μια ολιστική/οικολογική οπτική τονίζεται, επίσης, η σημασία της πρώιμης αντιμετώπισης των προβληματικών συμπεριφορών στο πλαίσιο του σχολείου, πριν αυτές εξελιχθούν σε παραβατικές και αντικοινωνικές τάσεις. Υπό αυτή την έννοια, συστήνεται να αποτελεί πρώτη προτεραιότητα του εκπαιδευτικού συστήματος η εκπαίδευσή τους και η συνεργασία με ειδικούς.
- Οι καθηγήτριες των εκπαιδευτικών **Ε. Λιδασκάλου**, **Α. Βλάχου** και **Ε. Ανδρέου**, στο άρθρο τους με τίτλο «Σχολικός εκφοβισμός και μαθητές/τριες με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες: Σύγχρονες ερμηνευτικές προσεγγίσεις και δυνατότητες παρέμβασης» επιχειρούν, σε μια ολιστική συστηματική προσέγγιση, να αναδείξουν τις διαστάσεις του σχολικού εκφοβισμού στους μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες (ε.ε.α.), καθώς και τους παράγοντες που συνδέονται με τον κίνδυνο θυματοποίησης των συγκεκριμένων ομάδων μαθητών. Επιπλέον, παρουσιάζονται κάποιες από τις πρακτικές που θεωρούνται σημαντικές στην αντιμετώπιση του εκφοβισμού/της θυματοποίησης στο πλαίσιο του σχολείου.
- Ο καθηγητής **Η. Κουρκούτας** και οι σχολικοί ψυχολόγοι **Μ. Μαμαλίκου** και **Μ. Κορματά** επιχειρούν στο πλαίσιο μιας ολιστικής προσέγγισης να αναδείξουν τις διαστάσεις του φαινομένου των προβληματικών/επιθετικών μορφών συμπεριφοράς και των γενικών μαθησιακών δυσκολιών στην πρώτη σχολική ηλικία, καθώς και τις στρατηγικές που

μπορούν να αναπτυχθούν στο πλαίσιο συνεργασίας σχολείου και οικογένειας για τη διαχείριση αυτών των δυσκολιών και την πρόληψη επιδείνωσης της αντικοινωνικότητας των συγκεκριμένων ομάδων. Στο πλαίσιο μιας ενταξιακής οπτικής και των νέων μοντέλων παρέμβασης, βασισμένων στην έννοια της ψυχικής ανθεκτικότητας, αναφέρουν τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά των προγραμμάτων ψυχοκοινωνικής και συναισθηματικής μάθησης και ανάπτυξης στο σχολείο για την πρόληψη των προβληματικών καταστάσεων.

- Ο καθηγητής **Θεόδωρος Θάνος** και οι συνεργάτες του **Αντώνης Τσατσάκης**, **Βασίλης Σταγάκης** και **Κώστας Κατσιούλας** παρουσιάζουν την αξιολόγηση προγράμματος εκπαίδευσης μαθητών Δημοτικού Σχολείου στη Διαμεσολάβηση για την επίλυση διαφορών μεταξύ μαθητών, καθώς και της εφαρμογής του, στο άρθρο με τίτλο «Η διαμεσολάβηση στο δημοτικό σχολείο. Αξιολόγηση προγράμματος εκπαίδευσης μαθητών και εφαρμογής του». Από την παρουσίαση των στοιχείων προκύπτει ότι οι μαθητές μπορούν να επιλύουν επιτυχώς μόνοι τους τις μεταξύ τους διαφορές. Οι μαθητές που έλυσαν τις διαφορές με τη διαδικασία της διαμεσολάβησης δεν ξανατσακώθηκαν μεταξύ τους και παρουσίασαν στοιχεία αλλαγής στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν τις μεταξύ τους διαφορές.
- Οι καθηγητές **Η. Κουρκούτας** και **Θ. Γιοβαζολιάς**, ο υποψήφιος Δρ Ψυχολογίας **Σ. Πλεξουσάκης**, καθώς και ο Δρ Ψυχολογίας **D.-D. Stavrou** παρουσιάζουν στο άρθρο τους στοιχεία και πληροφορίες από ένα πρόγραμμα συμβουλευτικής παρέμβασης (εστιασμένης σε ατομικές παρεμβάσεις, αλλά και σε παρεμβάσεις σε επίπεδο σχολικού και οικογενειακού πλαισίου). Το πρόγραμμα εφαρμόστηκε σε Ελληνικά δημοτικά σχολεία, και στόχευε στη στήριξη παιδιών, με ή χωρίς Ειδικές Εκπαιδευτικές ανάγκες (ΕΕΑ)/μαθησιακές δυσκολίες, που είχαν πέσει θύματα εκφοβισμού, καθώς και σε παιδιά που βιώνουν κοινωνικό και σχολικό αποκλεισμό.
- Ο λέκτορας **Θ. Βέρδης**, η επίκουρη καθηγήτρια **Ν. Τσιτσανούδη** και ο φοιτητής ερευνητής **Α. Μαλλίδης** στο άρθρο τους «Αφηγήσεις παιδιών στο σχολείο για θέματα παραβατικότητας - Μελέτη τριών περιπτώσεων» αναφέρονται στις αφηγήσεις των παιδιών οι οποίες έχουν ως αντικείμενό τους θέματα παραβατικότητας. Στην εργασία τους, μέσα από τις γλωσσικές αναλύσεις, υπογραμμίζουν τη σημασία της προσέγγισης αυτών των ζητημάτων χωρίς προδιαγεγραμμένους στόχους, προκαταλήψεις και στερεότυπα για να αναδειχθούν καλύτερα οι προσωπικές αναπαραστάσεις και αντιλήψεις των παιδιών για την παραβατικότητα.
- Ο ομότιμος καθηγητής **Ι. Φαρσεδάκης**, στο άρθρο του «Σκέψεις για την πρόληψη του εγκλήματος» επισημαίνει το ρόλο που διαδραματίζουν τα

πολλά προβλήματα των σύγχρονων κοινωνιών (ανεργία, υποβάθμιση περιβάλλοντος, εξάπλωση της διαφθοράς κ.λπ.) στην εμφάνιση της εγκληματικότητας, και προτείνει την αναπροσαρμογή των κοινωνικών πρακτικών στο σύνολό τους με στόχο την πρόληψη της παραβατικότητας των ανηλίκων σε τρία επίπεδα: (α) ικανοποίηση των βασικών αναγκών όλων των ανηλίκων και των οικογενειών τους, (β) ικανοποίηση βασικών αναγκών σε ομάδες ατόμων που μειονεκτούν, για την κάλυψη αυτών των μειονεκτημάτων, και (γ) παρέμβαση σε ανήλικους παραβάτες του νόμου.

- Ο υποψήφιος Δρ **Φ. Σπυρόπουλος**, νομικός, ποινικολόγος και εγκληματολόγος, στο άρθρο του «Πολιτικές ευρωπαϊκών χωρών για την αντιμετώπιση της σχολικής βίας και εφαρμογή τους στην ελληνική πραγματικότητα» εξετάζει σε νομοθετικό και θεσμικό επίπεδο τις διαφορές πρακτικές που εστιάζουν στα φαινόμενα βίας, τραμπουκισμού και εκφοβισμού, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, στην εφηβική ηλικία και στο σχολικό πλαίσιο, ενώ συνδέει αυτήν τη βία με μορφές δυσλειτουργιών στην «κοινωνία» των ανηλίκων. Παράλληλα, καταλήγει με την παρουσίαση και τη συζήτηση συγκεκριμένων πρακτικών συμβουλών και κατευθύνσεων για την καλύτερη διαχείριση του φαινομένου στην ελληνική σχολική πραγματικότητα.